

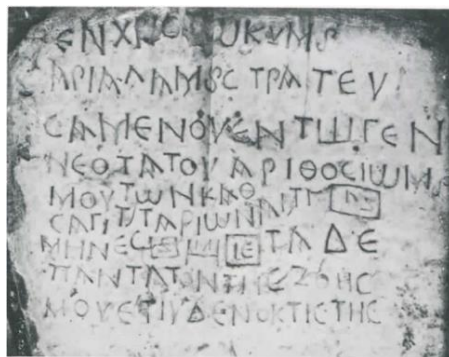
**Παρατηρήσεις σχετικά με τη χρονολόγηση δύο επιτύμβιων
επιγραφών από την πρωτοβυζαντινή Μακεδονία***

Στην παρούσα μελέτη θα παρουσιάσουμε και θα αναλύσουμε δύο επιτύμβιες επιγραφές, μία από τη Βέροια και μία από τη Θεσσαλονίκη και θα κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με το περιεχόμενο και κατ' επέκταση τη χρονολόγησή τους.

1. Η πρώτη είναι μία επιτύμβια μαρμάρινη επιγραφή του τοξότη Αρία εντοιχισμένη στο δάπεδο του ναού της Αγίας Παρασκευής κοντά στην Παναγία Δεξιά της Βεροίας.

Η επιγραφή έχει ως εξής:

- † Ἐν Χριστῷ κυμ(ητήριον)
Ἄρῖα λαμ(προτάτου) στρατευ-
σαμένου ἐν τῷ γεν-
4 νεοτάτου ἀριθ- <οσιωμ>
μοῦ τῶν καθ(οσιωμ) (ένων)
σαγιτταρίων αἴτι λς'
μῆνες ζ' ἡμ(έρας) ιε' τὰ δὲ
8 πάντα <τον> τῆς ζοῆς
μου ἔτι ὕδεν ὁ Κτίστης¹.

* Η παρούσα εργασία ανακοινώθηκε στο ΛΣΤ¹ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, που πραγματοποιήθηκε στις 22-24 Μαΐου 2015 στη Θεσσαλονίκη. Οι επιγραφές αυτές μελετήθηκαν στο πλαίσιο της συμμετοχής μου σε μία εκ των ερευνητικών ενοτήτων του Προγράμματος «Θαλής - Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Έκδοση Επιγραφών και Τεκμηρίωση της Ιστορίας της Αρχαίας Μακεδονίας». Γι' αυτό θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον συντονιστή του Προγράμματος και επίκουρο καθηγητή Ηλία Σβέρκο και στον καθηγητή κύριο Παντελή Νίγδελι για τις συζητήσεις που είχαμε και τις συμβουλές του.

¹ Βλ. D. Feissel, *Recueil des inscriptions Chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle* [Bulletin de Correspondance Hellénique, supplément VIII], Athènes 1983 (στο εξής: D. Feissel, *Recueil*), σ. 69-70, αρ. 63, πίν. XIII (από όπου και η εικόνα) και Λουκρητία Γουναροπούλου - Μ. Β. Χατζόπουλος (με τη συνεργασία των Π. Νίγδελι - Γ. Σουρή),

Ο μνημονευόμενος στην επιγραφή, που φέρει το σπάνιο ελληνικό όνομα Αρίας², υπηρέτησε πάνω από 36 χρόνια ως στρατιώτης. Ασφαλώς πρόκειται για μία μακρά θητεία, η οποία ξεπερνά το ελάχιστο όριο των 24 ετών που είχε θεσπιστεί από τον Μ. Κωνσταντίνο, προκειμένου να λάβει κανείς την *honesta missio*, δηλαδή την τιμητική απαλλαγή, που συνοδευόταν από την εκχώρηση ορισμένων προνομίων για τους βετεράνους, όπως για παράδειγμα φοροαπαλλαγές και παροχή γαιών³. Εφόσον βέβαια κανείς το επιθυμούσε, μπορούσε να παραμείνει στο στράτευμα για περισσότερα χρόνια. Έχουμε για παράδειγμα περιπτώσεις στρατιωτών που υπηρέτησαν μέχρι και 42 έτη⁴. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι κατά τον 6^ο αιώνα δεν υπήρχε όριο στη θητεία και ένα μικρό μόνο ποσοστό της τάξεως του 5% μπορούσε να αποστρατευθεί⁵.

Τα επίθετα *γενναιότατος* και *καθωσιωμένος* είναι συνηθισμένα για τους στρατιώτες και τις μονάδες τους. Εκτός από τα παράλληλα που αναφέρει ο Feissel για τη χρήση αυτών των επιθέτων σε επιγραφές⁶, η χρήση του επιθέτου *καθωσιωμένος* είναι αρκετά συνηθισμένη και στις Νεαρές του Ιουστινιανού και μάλιστα όχι μόνο για στρατιωτικούς αλλά και για πολιτικούς αξιωματούχους⁷.

Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας (Μεταξύ του Βερμίου όρους και του Αξιού ποταμού), τεύχος Α': *Επιγραφές Βεροίας*, Αθήνα 1998, σ. 378, αρ. 443 (στο εξής: Μ. Β. Χατζόπουλος - Λ. Γουναροπούλου, *Επιγραφές*) με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

² Βλ. λ.χ. Η. Beckby, *Anthologia Graeca*, τ. I-IV, Munich 1965-1968², IX, 557, (στ. 1-2): «Ὁ σταδιεὺς Ἀρίης ὁ Μενεκλέος οὐ κατελέγει Περσέα, σὸν κτίστην, Ταρσέ, Κίλισσα πόλι ...». Βλ. D. Feissel, *Recueil* 70.

³ Βλ. αντί άλλων Pat Southern - Karen R. Dixon, *The Late Roman Army*, New Heaven, CT - London 1996, σ. 88 (στο εξής: P. Southern - K. R. Dixon, *Army*).

⁴ Βλ. P. Southern - K. R. Dixon, *Army* 87.

⁵ A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602. A Social, Economic, and Administrative Survey*, τ. I-III, Oxford 1964, τ. II, σ. 674-675 (στο εξής: A. H. M. Jones, *Empire*). - P. Southern - K. R. Dixon, *Army* 87.

⁶ D. Feissel, *Recueil* 70.

⁷ Βλ. *Novellae Justiniani*, έκδ. R. Schöll - G. Kroll (Corpus Juris Civilis III), Berolini 1895 (τελευταία ανατ. Hildesheim 1993) (στο εξής: NJ), 20.7 (536): «τῶν καθωσιωμένων λιβελλησίων ὑπηρετομένων», 30.6 (536): «καὶ τὴν ὑπ' αὐτὴν τῶν καθωσιωμένων παλατινῶν σχολῆν», 107 (541), 108 (541): «Ὁ αὐτὸς βασιλεὺς Βάσσω τῷ μεγαλοπρεπεστάτῳ κόμητι τῶν καθωσιωμένων δομεστίκων ...». Βλ. επίσης Ed. 4.2 (536): «ὁ ὀρθεὺς ἀριθμὸς τῶν καθωσιωμένων τερτιοδελμάτων» και παραπάνω γίνεται λόγος για «τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνδρειοτάτων τερτιοδελμάτων», 13.10 (539): «τῶν καθωσιωμένων στρατιωτῶν», 13.11: «ἐπὶ τοὺς καθωσιωμένους τῶν θεῶν *largitiόνων* παλατινούς» και «τοῖς καθωσιωμένοις στρατιώταις», 13.13: «τῶν καθωσιωμένων στρατιωτῶν», 13.19: «περὶ τὴν τροφὴν τῶν καθωσιωμένων στρατιωτῶν» και 13.20: «ἐκ τῶν καθωσιωμένων παλατινῶν». Για το ἐπίθετο *γενναιότατος* βλ. και NJ 103.3 (536): «γενναιοτάτου στρατιωτικοῦ καταλόγου».

Ο Αρίας ήταν τοξότης και πιθανότατα υπηρέτησε στους *comitatenses* του *magister militum per Illyricum*, δηλαδή στις δυνάμεις κρούσης του στρατηλάτη του Ιλλυρικού. Στη *Notitia Dignitatum* εμφανίζονται δύο ομάδες τοξοτών για το ανατολικό Ιλλυρικό, οι *equites sagittarii seniores* που ανήκαν στις *vexillationes* και οι *sagittarii lecti*⁸ που ανήκαν στα *auxilia palatina*. Κατά τον Feissel ο Αρίας ανήκε σε ένα από τα δύο παραπάνω σώματα. Πάντως σε περίπτωση που ήταν ιππέας, αυτό πιθανότατα θα δηλωνόταν κατά την άποψή μας στην επιγραφή, αν κρίνουμε από άλλες παρόμοιες μαρτυρίες⁹. Επομένως το πιθανότερο είναι ότι ανήκε στους *sagittarii lecti*.

Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της επιγραφής είναι ο συγκλητικός τίτλος του *λαμπροτάτου* (*clarissimus*) που φέρει ο Αρίας και αποτελεί βάσιμο τεκμήριο κατά τους νεότερους εκδότες M. B. Χατζόπουλο και Λ. Γουναροπούλου για τη χρονολόγησή της, που την τοποθετούν στα τέλη του 6^{ου} αιώνα. Η πρότασή τους στηρίζεται, όπως φαίνεται, χωρίς ωστόσο κάποια σχετική παραπομπή, στην παρατήρηση του J. R. Martindale ότι είναι ασυνήθιστο ο τίτλος αυτός να αποδίδεται σε στρατιωτικούς και γι' αυτό ίσως ο Αρίας έλαβε τον συγκεκριμένο τίτλο μετά την αφυπηρέτησή του¹⁰. Από την άλλη ο D. Feissel δεν κάνει κάποιο σχόλιο σχετικά με τον τίτλο και χρονολογεί την επιγραφή κατά τον 5^ο-6^ο αιώνα¹¹. Έτσι κρίνεται σκόπιμη η σύντομη διερεύνηση της κατοχής του τίτλου του *λαμπροτάτου* από στρατιωτικούς, για να διαπιστώσουμε αν αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για τη χρονολόγηση της επιγραφής ή αν θα μπορούσαμε ως εναλλακτική λύση να διαβάσουμε «*λαμπρός*» αντί «*λαμπροτάτου*», όπως πρότεινε ο J. R. Martindale, αλλά δεν ελήφθη υπόψη ή σιωπηρώς απορρίφθηκε από τους νεότερους εκδότες.

Ο τίτλος του *λαμπροτάτου* μπορούσε να αποδοθεί στους επικεφαλής στρατιωτικών μονάδων, όπως τους *τριβούνους* (*tribuni*), μολονότι

⁸. *Notitia Dignitatum*, έκδ. Neira Faleiro, *La "Notitia Dignitatum". Nueva edición crítica y comentario histórico* [Nueva Roma 25], Madrid 2004, Or. IX.17 και 27 αντίστοιχως (στο εξής: *Notitia Dignitatum*).

⁹. Βλ. για παράδειγμα W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia, Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Times to the Turkish Conquest*, τ. I, μέρος 2, Oxford 1897, σ. 529, αρ. 373 (= <http://epigraphy.packhum.org/text/271064?hs=311-319>): «... Αὐτῷ Μάννος στρατιώτης ἰππεὺς σαγιττάρης δρακωνάρις ἐξ ὀφικ[ί]ου τοῦ λαμπροτάτου ἡγεμόνος Καστρίο[υ] Κώνσταντος ...».

¹⁰. J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, τ. II: A.D. 395-527, Cambridge 1980 (ανατ. 1995) και τ. IIIA-III B: A.D. 527-641, Cambridge 1992, τ. IIIA, σ. 115 (Arias) (στο εξής: J. R. Martindale, *Prosopography*).

¹¹. D. Feissel, *Recueil* 69.

δεν έχουμε πολλές μαρτυρίες στις πηγές¹². Αναφέρεται επίσης σε επιτύμβια επιγραφή από τη Βιθυνία που χρονολογείται τον 5^ο αιώνα: «Γεωργίου, τοῦ λαμπροτάτου σχο>λαρίου καὶ μαγίστερος δρακόνων»¹³ και σε έναν πάπυρο (συμβόλαιο μίσθωσης γης), που φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Βιέννης (P.Vindob. G 20.536) και χρονολογείται στις 2 Δεκεμβρίου του 510: «... [Φλαουῖω]λωνι τῷ λαμπροτάτῳ μαγίστερι ἀριθμοῦ τῶν καθοσιωμ(ένων) [c. 14] (πιθανόν *Transtigritani*)»¹⁴. Ο πρώτος, ο Γεώργιος, ίσως όφειλε τον τίτλο του στο γεγονός ότι ήταν επικεφαλής του σώματος των *draconarii*¹⁵ ή επειδή ανήκε στα τμήματα της αυτοκρατορικής φρουράς¹⁶. Ο δεύτερος έλαβε κατά τον Α. Benaissa τον συγκεκριμένο τίτλο ίσως όχι ως επικεφαλής στρατιωτικής μονάδος, μια και δεν υπάρχει άλλη ανάλογη μαρτυρία διοικητών μονάδων που να φέρουν τον τίτλο του λαμπροτάτου στην Αίγυπτο, αλλά επειδή ίσως επρόκειτο για έναν πλούσιο γαιοκτήμονα. Ως εναλλακτική λύση ο ερευνητής προτείνει να αποσπαστηκε ο μάγιστρος στη συγκεκριμένη στρατιωτική μονάδα από το *officium* ενός στρατιωτικού ή πολιτικού διοικητή και επομένως εξ αυτής της ιδιότητας να έφερε τον τίτλο του λαμπροτάτου¹⁷, άποψη που θεωρούμε λιγότερο πιθανή. Σε κάθε περίπτωση οι παραπάνω λαμπρότατοι στρατιωτικοί είναι σαφώς ανώτεροι από τον Αρία της επιγραφής που εξετάζουμε.

Για τους λόγους αυτούς θα πρέπει μάλλον να διατηρήσουμε ορισμένες επιφυλάξεις ως προς την κατοχή του τίτλου του λαμπροτάτου από τον Αρία ακόμη και για τον ύστερο 6^ο αιώνα, και αντί για «λαμ(πρότατος)» να διαβάσουμε «λαμπρῶς»¹⁸. Κατά τη γνώμη μας η συμπλήρωση με το επίρρημα «λαμπρῶς» ταιριάζει καλύτερα στη συ-

¹². A. H. M. Jones, *Empire*, τ. II, σ. 528-529 και σημ. 12 (τ. III, σ. 151). Πρβλ. και P. Thomas 27 (Ερμούπολη) (5^{ος}-6^{ος} αι.) (= <http://papyri.info/ddbdp/p.thomas;:27>): «[τοῖς καθ]οσιωμένοις πρί[ο]ρσι ἀριθμοῦ Μαύρ(ων) Ἐρμουῦ πόλεως ... π(αρά) Πα[γκρατίου σιγγ(ουλαρίου)].[-ca.?- ἐδεξάμην] παρὰ τῆς ὑμῶν λαμπρότητος ... αὐ πρὸς] [ἀσφάλειαν τῆς] ὑμ[ῶν] λαμπρότητος». Βλ. Α. Benaissa, An Arsinoite Landowner and Clarissimus Magister of a Military Unit (Taf. 5), *Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik* 2 (2012) 23-31, σ. 26-27 (στο εξής: Α. Benaissa, An Arsinoite Landowner).

¹³. W. Ameling, *Die Inschriften von Prusias ad Hypium* [Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 27], Bonn 1985, αρ. 120.

¹⁴. Α. Benaissa, An Arsinoite Landowner 23-31.

¹⁵. M. P. Speidel, The Master of the Dragon Standards and the Golden Torc: An Inscription from Prusias and Prudentius' Peristephanon, *Transactions of the American Philological Association* 115 (1985) 283-287 (= του ίδιου, *Roman Army Studies*, τ. II [Mavors Roman Army Researches 7], Stuttgart 1992, σ. 390-395).

¹⁶. Α. Benaissa, An Arsinoite Landowner 26.

¹⁷. Α. Benaissa, An Arsinoite Landowner 26-27, με συγκεκριμένα παραδείγματα.

¹⁸. J. R. Martindale, *Prosopography*, τ. IIIA, σ. 115 (Arias).

ντακτική ανάλυση του κειμένου, παρά τα μορφολογικά και ορθογραφικά προβλήματά του. Άλλωστε η χρήση του επιρρήματος «λαμπρῶς» πριν από μετοχή, που δηλώνει στρατιωτική υπηρεσία, δεν είναι ούτε εξεζητημένη ούτε και μοναδική. Σε επιγραφή του 3^{ου} αιώνα από την Αγορά της Παλμύρας στη Συρία αναφέρεται για παράδειγμα για τον Σεπτίμιο Βορώδη (Σεπτίμ[ιον Ουορώδη]): «λαμπρῶς στρατηγήσαντα καὶ ἀγορανομήσαντα τῆς αὐτῆς μητροκολωνείας»¹⁹. Το μοναδικό ωστόσο μειονέκτημα αυτής της πρότασης είναι ότι η συντομογραφία «ΛΑΜ» αντιστοιχεί συνήθως στο επίθετο *λαμπρότατος*/*η*²⁰ και όχι στο επίρρημα *λαμπρῶς*, γεγονός όμως που δεν αποκλείεται να οφείλεται στην αδεξιότητα ή απειρία του χαράκτη, όπως φαίνεται από τη γενικότερη όψη της επιγραφής.

Συμπερασματικά, η χρονολόγηση στον όψιμο 6^ο αιώνα με βάση τον τίτλο του *λαμπροτάτου* δεν είναι βέβαιη, λόγω της απουσίας άλλων μαρτυριών ή παραλλήλων που να πιστοποιούν την απονομή του τίτλου του *clarissimus* σε κατώτερους στρατιωτικούς και της διαφορετικής ανάγνωσης που προτείνουμε, και θα προτιμούσαμε να διατηρηθεί ένα πρωιμότερο και ευρύτερο πλαίσιο χρονολόγησης κατά τον 5^ο-6^ο αιώνα, όπως είχε προτείνει ο D. Feissel.

¹⁹. Christiane Delplace - Jacqueline Dentzer-Feydy, *L'Agora de Palmyre, sur la base des travaux de Henri Seyrig, Raymond Duru et Edmond Frézouls* [Institut français du Proche-Orient, Bibliothèque archéologique et historique 175 / Ausonius Éditions Mémoires 14], Bordeaux - Beyrouth 2005, σ. 253, Annexe 40 (= <http://epigraphy.packhum.org/text/304887?&bookid=749&location=1661>). Βλ. επίσης L. Roberts, *Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure* [Études orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Stamboul VI], Paris 1937 (ανατ. Amsterdam 1970), σ. 96-97: «*Ἀὐτῷ (ἡλίας) Εἰρηναῖος εἰσ/τρατιῶτης ἐστρατεύσατο ἐνδόξως, / πολλοὺς ὄλεσε/[λι]στὰς διὰ χιρῶν, ἔτε/λεύτησεν ἐν Λυ/κία Λιμύροις εἰ/δίῳ θανάτῳ*», όπου το ρήμα *στρατεύομαι* συνοδεύεται επίσης από επίρρημα (*ἐνδόξως*) που έχει παρόμοια σημασία με το *λαμπρῶς*. Βλ. και C. Bréaz, *La sécurité publique en Asie Mineure sous le Principat (Ier-IIIème s. ap. J.-C.). Institutions municipales et institutions impériales dans l'Orient romain* [Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft 32], Basel 2005, σ. 261. Ευχαριστώ τον αγαπητό συνάδελφο, επίκουρο καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας, Νίκο Γιαννακόπουλο, για την επισήμανση της μαρτυρίας αυτής. Βλ. επίσης N. Yannakopoulos, *Preserving the Pax Romana: the peace functionaries in Roman East, Mediterraneo Antico* 6.2 (2003) 825-906, σ. 871 σημ. 198, όπου δίνονται παραδείγματα *ειρηναρχῶν*, οι οποίοι σύμφωνα με τις μαρτυρίες τιμητικών επιγραφών είχαν ασκήσει τα καθήκοντά τους *ἀγνῶς, ἀμέμπτως, ἐννόμως, ἐπιμελῶς, κοσμίως και εἰρηνικῶς*.

²⁰. Βλ. και H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure*, Fasc. I: *Diocèse d'Asie*, Paris 1922 (ανατ. Amsterdam 1968), αρ. 309 (επί Θεοδοσίου [379-385]): «... ἡ λαμ(πρὰ) Ἄτταλέων π(όλις)», όπου η συντομογραφία «ΛΑΜ» χρησιμοποιείται για το επίθετο *λαμπρά*. Βλ. και M. Avi-Yonah, *Abbreviations in Greek inscriptions (the Near East, 200 B.C.-A.D. 1100)*, London 1940, σ. 80. Σημειωτέον ότι και για επίρρημα μπορεί να χρησιμοποιηθεί συντομογραφία. Βλ. για παράδειγμα αυτόθι, σ. 117: ENΘ* (ἀδε) (*Revue Biblique* [1938] 559 [6^{ος}/7^{ος} αι.]).

2. Η δεύτερη, χαμένη σήμερα, μαρμάρινη επιτύμβια επιγραφή βρέθηκε σε τάφο βυζαντινού κοιμητηρίου στη Θεσσαλονίκη, έξω από την Ψευδο-Χρυσή πύλη (Telli Kari), νοτίως του σημερινού νεκροταφείου των Προτεσταντών.

Το κείμενο έχει ως εξής:

ΕΥΠΙΟΡΟC
ΜΟΥΛΙΩΝ
ΤΟΥ ΒΙΚΑΡΙΟΥ

Ο πρώτος εκδότης, Π. Ν. Παπαγεωργίου, θεωρούσε ότι ο ΜΟΥΛΙΩΝ ήταν άγνωστο μέχρι τότε όνομα²¹, αλλά όπως απέδειξε ο δεύτερος εκδότης Π. Νίγδελης, πρόκειται για προσηγορικό και συγκεκριμένα για την ελληνική μεταγραφή της λατινικής λέξης *mulio* που σημαίνει τον ημιονηγό ή τον ορεωκόμο²². Εξάλλου η λέξη *μουλίων* ή *μολίων* απαντά και σε άλλες επιτύμβιες επιγραφές του ανατολικού τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τον 2^ο έως τον 7^ο αιώνα και ειδικότερα σε επιγραφές από την περιοχή της Μακεδονίας²³. Γνωρίζουμε επίσης ότι οι Ρωμαίοι διοικητές συνοδεύονταν από τους δικούς τους ημιονηγούς που φρόντιζαν τα ζώα που μετέφεραν τους ίδιους και την οικοσκευή τους²⁴. Συνεπώς ο μουλίων δεν μπορεί παρά να είναι ο ημιονηγός του *βικαρίου*.

Ας έλθουμε τώρα στον *βικάριο*, που μάλλον πρόκειται για αξιωματούχο παρά για κύριο όνομα, όπως θεωρούν και οι Π. Νίγδελης και D. Feissel²⁵. Στην πόλη της Θεσσαλονίκης έδρευαν κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο δύο *βικάριοι*, ένας εκκλησιαστικός και ένας πολιτικός. Όπως σωστά επισημάνθηκε από τον Π. Νίγδελη, το γεγονός ότι ο *βικάριος* δεν προσδιορίζεται ακριβώς μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τον γνωστότερο με αυτό το όνομα αξιωματούχο που εδρεύει στην πόλη, δηλαδή τον *βικάριο Μουσίων* ή μάλλον τον *βικάριο*

²¹ Π. Ν. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης επιγραφή ανέκδοτος, *Αλήθεια*, φύλλο 86, 31 Δεκεμβρίου 1903, σ. 102.

²² Π. Νίγδελης, *Habent sua fata lapides*. Ξεχασμένες δημοσιεύσεις του Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου για επιγραφές της Θεσσαλονίκης και της Έδεσσας, *Τεκμήρια* 7 (2002) 85-104 (στο εξής: Π. Νίγδελης, *Επιγραφές*). Βλ. και *L'Année Épigraphique* 2002, αρ. 1284. – *Supplementum Epigraphicum Graecum* 52 (2002), αρ. 639.

²³ Π. Νίγδελης, *Επιγραφές* 87 σημ. 8 με τις σχετικές αναφορές.

²⁴ Π. Νίγδελης, *Επιγραφές* 88 και σημ. 15.

²⁵ Π. Νίγδελης, *Επιγραφές* 87-88. – D. Feissel, *Chroniques d'épigraphie byzantine, 1987-2004* [Collège de France – CNRS. Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 20], Paris 2006, σ. 28 (αρ. 91) (στο εξής: D. Feissel, *Chroniques*). Για τον Vicarius ως όνομα βλ. J. R. Martindale, *Prosopography*, τ. II, σ. 1158 (Vicarius) (έτος 508).

Μακεδονίας²⁶. Πρέπει βέβαια εδώ να προσθέσουμε ότι ημιονηγούς είχαν και οι εκκλησιαστικοί λειτουργοί, όπως προκύπτει από τη μαρτυρία μίας επιστολής του Μ. Βασιλείου²⁷. Ωστόσο ο προσδιορισμός *βικάριος του αποστολικού θρόνου* για τον επίσκοπο Θεσσαλονίκης απαντά για πρώτη φορά στις πηγές τον 7^ο αιώνα, παρά το γεγονός ότι η εισαγωγή του *βικαριάτου Θεσσαλονίκης* ανάγεται κατά τους ερευνητές στα τέλη του 4^{ου} ή τις αρχές του 5^{ου} αιώνα²⁸. Συνεπώς είναι πράγματι πιθανότερο να πρόκειται για τον πολιτικό αξιωματούχο.

Η διερεύνηση της επαρχιακής οργάνωσης της αυτοκρατορίας και ειδικά της Μακεδονίας θα μας επιτρέψει μία πιο ακριβή χρονολογική προσέγγιση της επιγραφής σε σχέση με αυτή που έχει προταθεί (τέλη 3^{ου} μέσα 6^{ου} αιώνα)²⁹. Οι *βικάριοι*, οι αντιπρόσωποι ή αντικαταστάτες των *επάρχων πραιτωρίων* (*agentes vices praefecti praetorio*) εμφανίζονται από τα χρόνια του Διοκλητιανού, αλλά δεν έχουν γεωγραφική δικαιοδοσία, διότι οι *διοικήσεις* ως διοικητικές περιφέρειες που περιελάμβαναν περισσότερες από μία επαρχίες εισήχθησαν μάλλον το 314, οπότε χρονολογείται πλέον και ο *Laterculus Veronensis* που τις απαριθμεί και όχι νωρίτερα επί Διοκλητιανού, όπως υποστηριζόταν παλαιότερα και εξακολουθεί να υποστηρίζεται από ορισμένους ερευνητές³⁰. Επομένως *βικάριοι* με δικαιοδοσία σε συγκεκριμένες περιφέρειες, τις *διοικήσεις*, όπως πιθανότατα ήταν και ο *βικάριος* της επιγραφής μαρτυρούνται μετά το 314. Όσον αφορά τη *διοίκηση Μακεδονίας*, αυτή δεν μνημονεύεται το 314 στον ανωτέρω κατάλογο, αλλά

²⁶ Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο D. Feissel, *Chroniques* 28.

²⁷ Βλ. Y. Courtonne (έκδ.), *Saint Basile. Lettres*, τ. I-III, Paris 1957-1966, αρ. 231, στ. 25-27: «Καὶ γὰρ καὶ ὁ ἀδελφὸς διάγει ἄνετος, καὶ Δάρα τὸν παλαιὸν ἀπέλαβε μολίωνα, πλέον δὲ ἔχει οὐδέν».

²⁸ Σχετικά με το *βικαριάτο της Θεσσαλονίκης* βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους Μέσους Χρόνους (285-1354)* [Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη 55], Θεσσαλονίκη 1980, σ. 113 κ.ε. (στο εξής: Γ. Ι. Θεοχαρίδης, *Μακεδονία*). - Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη - εκκλησιαστική περιφέρεια - διοικητική οργάνωση* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 42], Θεσσαλονίκη 2007, σ. 22 κ.ε.

²⁹ Π. Νίγδελης, *Επιγραφές* 88.

³⁰ Βλ. σχετικά Α. Γκουτζιουκώστας - Ξ. Μονιάρος, *Η Περιφερειακή Διοικητική Αναδιοργάνωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α΄ (527-565): Η περίπτωση της Quaestura Iustiniana Exercitus* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 22], Θεσσαλονίκη 2009, σ. 14-16 με βιβλιογραφία (στο εξής: Α. Γκουτζιουκώστας - Ξ. Μονιάρος, *Quaestura Exercitus*). Βλ. και Α. Gkoutzioukostas, *The Reforms of Constantine the Great in the Provincial Administration. A Critical Approach to the Conclusions of Modern Research*, ανακοίνωση στο «International Conference Dedicated to Constantine the Great on the Occasion of the 1700th Anniversary of the Edict of Milan, 313-2013» (Thessaloniki, 4-6 December 2013) (υπό έκδοση *Βυζαντινά* 34 [2015]).

σχηματίστηκε λίγο αργότερα με τη διάσπαση της διοικήσεως *Μυσιών*³¹. Η ίδρυσή της πρέπει να τοποθετηθεί ίσως πριν από το 327³², οπότε μαρτυρείται ο *comes Macedoniae Acacius*³³, ενώ ο πρώτος βικάριος στη Μακεδονία που μνημονεύεται στις πηγές είναι ο Μουσώνιος το 362³⁴ την πρώτη ρητή μαρτυρία της διοικήσεως Μακεδονίας συναντούμε στο *Breviarium* του Festus (368/370)³⁵. Από το 395/396 με τη διάσπαση του Ιλλυρικού σε ανατολικό και δυτικό, η διοίκηση Μακεδονίας αποτέλεσε, όπως είναι γνωστό, μαζί με τη διοίκηση Δακίας την *επαρχότητα του Ιλλυρικού*³⁶. Η διοίκηση περιελάμβανε έξι *επαρχίες*³⁷

³¹ Γ. Ι. Θεοχαρίδης, *Μακεδονία* 46.

³² Για τον σχηματισμό της διοικήσεως Μακεδονίας βλ. αναλυτικά Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος-6ος αι.)*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1984, σ. 38-44 (στο εξής: Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία*), η οποία την τοποθετεί μεταξύ 324-327. Πάντως ο συγκεκριμένος χρονικός προσδιορισμός στη βάση της συγκρότησης των *επαρχοτήτων* και την υπαγωγή των διοικήσεων σε αυτές δεν είναι απολύτως ακριβής, διότι οι *επαρχότητες* ως γεωγραφικές περιφέρειες συγκροτήθηκαν λίγο αργότερα στα χρόνια των διαδόχων του Μ. Κωνσταντίνου. Βλ. σχετικά Α. Γκουτζιουκώστας, *The Reforms of Constantine the Great in the Provincial Administration*, όπως στη σημ. 30.

³³ *Codex Theodosianus*, έκδ. Th. Mommsen - P. M. Meyer, τ. I.1-2, II, Berolini 1904-1905 (4^η ανατ. Dublin - Zürich 1971), XI.3.2 (27 Φεβρουαρίου 327). Βλ. Α. Η. Μ. Jones - J. R. Martindale - J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, τ. I: A.D. 260-395, Cambridge 1971 (ανατ. 1997), σ. 6 (Acacius 3) (στο εξής: Α. Η. Μ. Jones - J. R. Martindale - J. Morris, *Prosopography*).

³⁴ Α. Η. Μ. Jones - J. R. Martindale - J. Morris, *Prosopography* 613 (Musonius 2).

³⁵ J. W. Eadie, *The Breviarium of Festus. A Critical Edition with Historical Commentary*, London 1967, σ. 52.10 και 161-162. - *Festus. Abrégé des hauts faits du peuple romain*, έκδ. και γαλλ. μτφρ. Marie-Pierre Arnaud-Lindet [Collection des universités de France Série latine 321], Paris 1994, σ. 13 (8.3).

³⁶ Σχετικά με τη διαίρεση του Ιλλυρικού μεταξύ Ανατολής και Δύσης το 395/396, βλ. Β. Bavant, *Το Ιλλυρικό*, στο *Ο Βυζαντινός Κόσμος*, τ. Α': *Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (330-641)*, υπό τη διεύθυνση της Cécile Morrisson, μτφρ. Αναστασία Καραστάθη, Αθήνα 2007, σ. 395-440, εδώ 396. Βλ. επίσης Α. Γκουτζιουκώστας - Ξ. Μονίαρος, *Quaestura Exercitus* 18 και σημ. 57, με τη σχετική βιβλιογραφία.

³⁷ *Notitia Dignitatum* Or. III.7-13: «*Achaia, Macedonia, Creta, Thessalia, Epirus uetus, Epirus nova et pars Macedoniae salutaris*». Η βραχύβια *επαρχία Macedoniae Salutaris* (*Notitia Dignitatum* Or. I.125) δημιουργήθηκε από τον Θεοδόσιο Α' ίσως το 386, αν όχι νωρίτερα, και καταργήθηκε πριν το 408, πιθανό έτος συγγραφής της *Notitia Dignitatum* (βλ. Α. Γκουτζιουκώστας - Ξ. Μονίαρος, *Quaestura Exercitus* 19-20 και σημ. 58-60, με βιβλιογραφία), καθώς μαρτυρείται τόσο στο παραπάνω χωρίο (Or. III.7-13) όσο και σε ένα ακόμη (Or. III.19: «*Praevalitana et pars Macedoniae salutaris*») ότι τα εδάφη της είχαν απορροφηθεί από όμορες επαρχίες (*Epirus nova* και *Praevalitana*). Με άλλα λόγια η επαρχία εμφανίζεται (Or. I.125) και εξαφανίζεται εντός της *Notitia Dignitatum*. Βλ. σχετικά Fanoula Papazoglou, *La Macédoine Salutare et la Macédoine Seconde*, *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique* 42.3 (1956) 115-124. - Της ίδιας, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine* [Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément XVI], Athènes -

και μαρτυρείται για τελευταία φορά το 471-472³⁸, ενώ δεν μνημονεύεται στον *Συνέκδημο του Ιεροκλέους*, που χρονολογείται στις αρχές της βασιλείας του Ιουστινιανού³⁹. Επομένως ο *βικάριος Μακεδονίας* θα μπορούσε να υφίσταται από τα μέσα περίπου του 4^{ου} αιώνα μέχρι περίπου τα τέλη του 5^{ου} αι. ή το αργότερο τις αρχές του 6^{ου} αιώνα.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε και κάποια άλλα στοιχεία που χρζίζουν σχολιασμού, καθώς θα μπορούσε να τα επικαλεστεί κανείς για τη χρονολόγηση της επιγραφής. Έχει υποστηριχθεί ότι ήταν σύνηθες για τους *επάρχους των πραιτωρίων*, πλην του *επάρχου της Ανατολής* που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη, να διευθύνουν άμεσα τη *διοίκηση*, στην οποία είχαν την έδρα τους. Σύμφωνα με τον Α. Η. Μ. Jones⁴⁰, στη *Notitia Dignitatum* μνημονεύεται μεν *βικάριος Μακεδονίας*, αλλά δεν σημειώνεται κανένας *βικάριος Δακίας*, καθώς στην έδρα της *διοίκησης Δακίας* ήταν εγκατεστημένος ο *επάρχος του Ιλλυρικού*⁴¹. Επομένως, θα μπορούσαμε με βάση την παρατήρηση αυτή,

Paris 1988, σ. 94-95. – Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία* 85-100. – Carolyn S. Snively, Macedonia in Late Antiquity, στο *A Companion to Ancient Macedonia*, εκδ. J. Roisman - I. Worthington, Malden, MA - Oxford 2010, σ. 545-571, εδώ 548-549. Στις ανωτέρω έξι επαρχίες προστέθηκε αργότερα και άλλη μία, η *Μακεδονία Δευτέρα* με έδρα του Στόβους, που προέκυψε από τον διαχωρισμό της *επαρχίας Μακεδονίας* και ιδρύθηκε πριν από τα μέσα (Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία* 74-79) ή το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα (βλ. F. Parazoglou, ό.π., 115-124 και 96-97 αντίστοιχα) και καταργήθηκε στα χρόνια του Ιουστινιανού μεταξύ 535 και 545. Βλ. και C. S. Snively, ό.π., 549. Για τις *επαρχίες Μακεδονία Πρώτη* και *Δευτέρα* βλ. και Δ. Δρακούλης, Η ιστορικο-γεωγραφική διάσταση της Μακεδονίας κατά την ύστερη αρχαιότητα: διοικητικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί, στο *Ιστορική Γεωγραφία της Ελλάδος και της Ανατολικής Μεσογείου*, εκδ. Δ. Π. Δρακούλης - Γ. Π. Τσότσος, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 79-106.

³⁸. Βλ. παρακάτω σημ. 43.

³⁹. Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία* 83-84, 97. Ο Ιουστινιανός κατήργησε το έτος 535 τις *διοικήσεις Ασίας, Πόντου και Ανατολής* και οι επικεφαλής τους *βικάριοι* μετατράπηκαν σε απλούς διοικητές επαρχιών που ονομάστηκαν *κόμητες* και είχαν δικαιοδοσία εντός των στενών ορίων της *επαρχίας* που πλέον διοικούσαν, δηλαδή της *Φρυγίας Πακατιανής* ή *Δευτέρας* (NJ 8.2), της *Γαλατίας Πρώτης* (NJ 8.3) και της *Συρίας Πρώτης* (NJ 8.5) αντίστοιχα. Βλ. Α. Γκουτζιουκώστας - Ξ. Μονίαρως, *Quaestura Exercitus* 36-39. Πάντως δεν γίνεται λόγος για τη *διοίκηση Μακεδονίας* που πιθανότατα είχε καταργηθεί πριν από τον Ιουστινιανό, όπως συνέβη και με τη *διοίκηση* και τον *βικάριο Θράκης*, ο οποίος επίσης αναφέρεται για τελευταία φορά στις πηγές το 471/2 και μάλλον καταργήθηκε στα χρόνια του Αναστασίου. Βλ. σχετικά Α. Γκουτζιουκώστας, Η *διοίκηση Θράκης* κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, στο *Πρακτικά 1^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου «Ανατολική Ρωμυλία (Βόρεια Θράκη), Ιστορία και Πολιτισμός»* (Κομοτηνή, 4-6 Απριλίου 2008), εκδ. Π. Αλμπανουδής - Γ. Μηνουδής, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 105-121.

⁴⁰. Α. Η. Μ. Jones, *Empire*, τ. I, σ. 373 και σημ. 18 (III.79).

⁴¹. Βλ. και Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία* 65, η οποία συμφωνεί με την άποψη του Α. Η. Μ. Jones, ότι, εφόσον μνημονεύεται *βικάριος Μακεδονίας* στη

εφόσον ισχύει για ολόκληρο τον 5^ο αιώνα και λαμβάνοντας υπόψη πό-τε έγινε πρωτεύουσα της *επαρχότητας* η Θεσσαλονίκη, να χρονολογή-σουμε ακριβέστερα την επιγραφή. Σε μία τέτοια περίπτωση, αν δε-χθούμε ότι πρωτεύουσα της *επαρχότητας* ήταν η Θεσσαλονίκη μετά το 441, οπότε σύμφωνα με τη Νεαρά 11 του Ιουστινιανού μεταφέρθηκε από το Σίρμιο στη Θεσσαλονίκη⁴², τότε η επιγραφή θα πρέπει να το-ποθετηθεί πριν από το έτος αυτό, δηλαδή μεταξύ 395 και 441. Ωστόσο, σε διάταξη του Ιουστινιάνειου Κώδικα που χρονολογείται το 471-472 εντοπίζεται, όπως αναφέραμε, η τελευταία γνωστή μαρτυρία για τον *βικάριο Μακεδονίας*, σε μία περίοδο που αδιαμφισβήτητα η Θεσσαλο-νίκη ήταν πρωτεύουσα του *Ιλλυρικού*⁴³. Συνεπώς, παρά το γεγονός ότι σε άλλες *διοικήσεις*, στις οποίες εδρεύει ο *έπαρχος πραιτωρίων*, δεν μαρτυρείται πάντοτε ένας *βικάριος*⁴⁴, στην περίπτωση της Θεσσαλονί-κης φαίνεται ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει τουλάχιστον για τον 5^ο αιώνα. Επομένως δεν μπορεί να αποκλειστεί η χρονολόγηση της επιγραφής πριν ή μετά το 441.

Συμπερασματικά, η επιγραφή μπορεί να χρονολογηθεί, λαμβάνο-ντας υπόψη όσα εκτέθηκαν για τις διοικητικές δομές στη Μακεδονία, λίγο ακριβέστερα σε σχέση με ό,τι έχει προταθεί έως τώρα, από τα μέσα περίπου του 4^{ου} αιώνα μέχρι τα τέλη του 5^{ου} ή τις αρχές του 6^{ου} αιώνα.

Notitia Dignitatum, ο *έπαρχος του Ιλλυρικού* είχε την έδρα του στη διοίκηση *Δακίας* και όχι στη διοίκηση *Μακεδονίας*. Βλ. όμως και σημ. 41.

⁴² Για την έδρα της *επαρχότητας Ιλλυρικού* βλ. Α. Gkoutzioukostas, *The Prefect of Illyricum and the Prefect of Thessaloniki*, *Βυζαντινά* 30 (2012-2013) 45-80, σ. 80 και σημ. 2, με βιβλιογραφία.

⁴³ *Codex Justinianus*, έκδ. P. Krueger (Corpus Juris Civilis II), Berolini 1877 (έκτοτε συνεχείς ανατυπώσεις) 12.59.10.4 [471-472]: «*Item scrinii sacrarum epistularum sic: in officii virorum illustrium praefectorum praetorio Orientis et Illyrici et urbis, officii pro-consulum Asiae et Achaiae, officii praefecti Augustalis, officii comitis Orientis, officii comitis divinarum domorum, officii vicariorum Thraciae Ponti Asiae et Macedoniae et Thesauriensium classis*». Βλ. O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart 1919, σ. 141.9-11. Πρβλ. και E. Stein, *Histoire du bas-empire*, τ. II: *De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)*, Paris - Bruxelles - Amsterdam 1949 (ανατ. Amsterdam 1968), σ. 466 σημ. 2.

⁴⁴ Βλ. Α. Η. Μ. Jones, *Empire*, τ. I, σ. 373-374. Πρβλ. Α. Γκουτζιουκώστας - Ξ. Μο-νιάρος, *Quaestura Exercitus* 22 σημ. 68.

Andreas Gkoutzioukostas

Remarks on the Dating of Two Early Byzantine Funeral Inscriptions from Macedonia

The study presents two funeral inscriptions, one from Beroia and one from Thessaloniki. The first belongs to Arias, an army officer who served for more than 36 years as an archer, probably in the *sagittarii lecti*, under the command of the *magister militum per Illyricum*. The inscription was dated by the most recent editors in the late 6th century, on the basis of the title *λαμπρότατος* (clarissimus). We argued, however, that Arias could hardly have obtained such a title and that the reading *λαμπρῶς* was to be preferred to *λαμπρότατος*, since the adverb fits the syntax of the text much better. We therefore prefer the date (5th-6th century) proposed by D. Feissel for the inscription. The second inscription belongs to Euporos, who was a mule driver (*mulio*) for a *vicarius*. The *vicarius* should probably be identified with the head of the *dioecesis of Macedonia*. After analysing the establishment and the abolition of the *dioecesis of Macedonia* and the general administrative organization in Macedonia, we propose a narrower dating than has been suggested up to now (end 3rd to mid-6th century), namely from around the middle of the 4th to the late 5th or early 6th century.

